

**ГРАМАТИЧНА МЕТАФОРА
У ПРОЗІ ЛІНИ КОСТЕНКО**

Проаналізовано метафоричні конструкції в романі Ліни Костенко «Записки українського самашедшого», визначено їхнє семантичне наповнення, простежено процес граматичної метафоризації окремих структур.

Ключові слова: метафора, граматична метафора, лексико-граматична метафора, метафоризація.

Проанализированы метафорические конструкции в романе Лины Костенко «Записки украинского самашедшого», выявлено их семантическое наполнение, рассмотрен процесс грамматической метафоризации отдельных структур.

Ключевые слова: метафора, грамматическая метафора, лексико-грамматическая метафора, метафоризация.

A metaphor is a productive representative of the verbal worldview rendering from the perspective of each author's consciousness. The metaphor absorbs the characteristics of the author's individual style and shows a way of expression of thoughts and associative formation of ideas. The literary novelty of Lina Kostenko's work named «The notes of the Ukrainian madman», originality and a bright author's position which is artistically expressed in the novel by means of appropriate metaphors, make the research work topical. The purpose of this research work determines the following tasks: examine the meaningful relations between the metaphors of various theme-based group of words and expressions; create an entire worldview perception of the author in terms of the social awareness of the narrator; reveal the expressive function of metaphors as a way of rendering the reaction of the main character towards the events described in the novel. According to the researchers, metaphors appear almost everywhere as a means of characterization for some objects or phenomena in order to reveal or emphasize their static or dynamic qualities, that is why the semantic structure of a metaphor is always complicated because it associates at least two units – the main one (referent) and the auxiliary one (correlate). A metaphor, therefore, can be complicated by means of several associations between the language units.

The metaphors in Lina Kostenko's novel create an image-semantic complex the elements of which express their own meaningful potential according to the individual conceptualization. The lexico-semantic structure of the metaphors evidences the high level of artistic and imaginative thinking of the author as well as it reflects the

© Ковальчук М. С., 2016

connection of her individual style with the popular poetic traditions. There are a lot of individualized author's metaphors which show an artistic transformation of Lina Kostenko's poetic images, that is why the mentioned above associative relations can be studied more thoroughly to carry out further researches.

Key words: metaphor, grammatical metaphor, lexico-grammatical metaphor, metaphorization.

Метафора є яскравим виразником можливостей лексем утворювати нові образні конструкції. Метафоричні значення зазвичай постають на основі асоціативного перенесення якогось поняття і є джерелом збагачення лексико-семантичної системи мови. На сучасному етапі розвитку мовознавства поряд із традиційним вивченням метафор: дослідження семантичної та граматичної структури метафор (О. Балабан [2], Н. Басілая [3], В. Корольков [13], Л. Довбня [8] та ін.), аналіз лексико-семантичних особливостей метафор, їх морфологічної структури (Л. Кравець [15], Л. Пустовіт [16] та ін.), синтаксичної будови метафор у поетичних текстах (Н. Слобода [18], Т. Єщенко [9] та ін.) – сформувалися нові: лексикографічний, експресіологічний, прагматичний, когнітивний та ін. Утім, сучасні дослідження передбачають комплексний підхід до вивчення цих образних засобів.

Метафора – це насамперед взаємодія значень. У цьому разі особливості метафоричного образу, його семантичне наповнення безпосередньо пов'язані з формально-граматичною структурою метафори. Кожна метафора постає на основі асоціативності лексичних значень, несподіваної лексичної сполучуваності. «У тропізованих висловах актуалізуються вторинні смислові значення, внутрішня форма, посилюються та увиразнюються емоційні та оцінні забарвлення», – зазначає Р. Зорівчак [10, с. 106].

Вивчення метафори у функційній ролі показника ідіостилю письменника, поетичного угруповання, мистецького стилю чи літературного покоління належить до актуальних питань сучасної лінгвістики. Метафорична лексика як компонент мовної системи підпорядковується закономірностям мови, а за своїми специфічними ознаками має низку особливостей. Особливості

цього шару лексики аналізують у своїх працях Т. Єщенко [9], Л. Пустовіт [16], Л. Кравець [15], Ю. Тимошенко [20] та ін. Специфіку художнього мовлення пов'язують з актуалізацією естетичної функції мовних одиниць, що трактуємо як «таке використання мови (чи її одиниць) у художньо-образному мовленнєвому акті, яке приводить у рух відповідні потенційні її властивості не лише у комунікативно-пізнавальному напрямі, але й оцінно-чуттєвому, інакомовному, умовно-асоціативному, зображально-виражальному, щоб виявити настроєве, потаємно-суб'єктивне, уподобане» [1, с. 153]. О. Тараненко зазначає: «Передумовою метафоризації певного слова є те, що суб'єкт помічає щось спільне між референтом цього слова і якимсь об'єктом» [19, с. 29].

Творчість Ліни Костенко завжди привертала увагу багатьох дослідників, які відзначають надзвичайну образність її творів, тонке відчуття слова, особливість мовної системи й наголошують на потребі ґрунтовних досліджень її творчості. Проза Ліни Костенко глибоко метафорична. Письменниця створює світ гармонійних взаємин, налагоджує емоційний контакт з навколишнім світом, між автором і читачем.

Мета нашої статті – розглянути особливості функціонування метафор у романі Ліни Костенко «Записки українського самашедшого».

Поставлена мета передбачає виконання таких завдань: виокремити й описати основні метафоричні моделі, розкрити роль граматичної метафори у відтворенні дійсності, з'ясувати експресивну функцію метафор.

У художньому прозовому мовленні роль метафори залишається чи не найвагомішою. Тут вона посідає чільне місце серед образно-виражальних засобів завдяки здатності стисло, кондесовано й водночас надзвичайно рельєфно відтворювати світобачення автора.

Метафору можна аналізувати як найкоротший і нетривіальний шлях до істини, бо вона, вихоплюючи й синтезуючи за асоціаціями певні ознаки, переводить світ предметів з усталеної таксономії на вищий щабель пізнання –

у світ смислів [5, с. 27].

Б. Іванюк указує на те, що метафора постає майже завжди як засіб характеристики якогось предмета – виділення й підкреслення його статичної чи динамічної ознаки [11, с. 59].

Н. Слобода зазначає: «Слово може реалізувати своє метафоричне значення лише на тлі інших слів, тобто в контексті» [18, с. 14]. Отже, у сучасному мовознавстві метафору кваліфікують як особливий мисленнєвий механізм, що дає змогу витлумачити певний об'єкт у світлі іншого, розширивши цим наші уявлення про обидва об'єкти. Вивчення когнітивних механізмів творення метафор уможливорює встановлення найпродуктивніших моделей метафоричних перенесень. Метафору нерідко називають прихованим або скороченим (згорнутим) порівнянням, тобто порівнянням, у якому не виокремлюється ознака, за якою відбувається зіставлення двох предметів.

Лексико-граматична метафора постає внаслідок перенесення граматичної форми з одного виду відношень на інший. Її можливості значно бідніші, ніж метафори лексичної, тому що словоформи обмежені у своїй рухливості й сполучуваності, граматична образність менш яскрава, ніж образність слів, оскільки граматичні значення відрізняються своїм узагальненим, абстрактним характером [7, с. 56].

Аналізуючи приклади граматичної метафоризації, використовуємо дослідження Є. Шендельс, яка виділяє три шляхи появи метафори в граматиці з огляду на різні види граматичних відношень з їхньою різною здатністю до метафоризації:

1) транспозиція граматичної форми в нове синтаксичне оточення, у сферу вживання іншої форми тієї самої системи опозицій: *Пензель був у руках імперії* [14, с. 284]; *В дискусії домінує аргумент кулака* [14, с. 339];

2) подолання несумісності граматичного значення, форми й лексичного значення слова: *Танці серед вовків* [14, с. 354]; *Пританцьовують пральні машини. Співає арію бутерброд* [14, с. 210]; *Слухали тишу, а по мохах нечутно ходили гномики*

і ховали мед події у лісах [14, с. 364];

3) подолання ситуативної непеєднуваності форм [22, с. 53]: *Народ дивиться, народ фіксує, карамельно падає на терези Історії* [14, с. 382]; *У своєму житті треба залишити місце й для свого життя* [14, с. 200]; *Україна скучила за собою. Майдан – це простір, де вона зустріла себе* [14, с. 399].

Прикладом транспозиції граматичної форми в нове синтаксичне оточення є використання числової форми в контекстах, типових для опозиційної форми цієї самої граматичної категорії. Граматичні форми набувають метафоричних значень, функціонуючи в різних контекстах, протиставлених їм за значенням, що приводить до граматичної образності мовленнєвих висловлювань і семантичного ускладнення граматичної форми. Наприклад, зображення одиничних предметів чи явищ як множинності за рахунок використання форми множини замість однини може бути основою для вираження різних відтінків осуду певного явища: *Намети обледеніли. Протестувальники задубіли. Пікетники б'ють ногу об ногу* [14, с. 34]; *«Золотий гусь» по телевізору править свої анекдоти* [14, с. 35].

Метафоризуватися можуть і форми однини, що вживаються замість множини і слугують для вираження фігуральної збірності, що також є прикладом транспозиції в нетипове оточення. Така фігуральна однина передає в художньому мовленні відтінок зневаги, сарказму: *Мова солов'їна, а тьохкають чортзна-що* [14, с. 26]; *Нова форма свободи слова – що хто хоче, те й лопоче* [14, с. 29]; *Я тільки не розумію, чому канадський прем'єр-міністр може проїхати до парламенту на ковзанах по замерзлій річці через всю Оттаву, а у нас людей розкидають мало не в кювети, коли їде якась цабе* [14, с. 29].

Приєм використання форм однини щодо множини називають «одниною експресивною», яку створюють завдяки контрасту між формою й означуваною дійсністю: *Націю запрограмували на безвихідь. А вона добра, вона терпляча. Вона, як я – Терези і Кінь* [14, с. 27]; *В людині одночасно дзвенять п'ятсот будильників* [14, с. 211]; *Сподіваюсь, що хоч іграшки не*

вбивають одне одного [14, с. 37].

Відбувається заміщення форм числа для створення прагматичного ефекту. Отже, контекстуальне оточення, у якому вживають метафору, активує його приховані властивості, і саме контекст виявляє прагматичний потенціал мовних одиниць.

Як зазначено, серед шляхів появи метафори в граматиці науковці виділяють такий, що постає як наслідок подолання несумісності між граматичним значенням і лексичним значенням слова, що трансформується у цій формі [7, с. 65]. Хоч здатність до одночасної реалізації лексичного і граматичного значень є потрібною передумовою функціонування слова, нерідко постають ситуації, коли лексична та граматична семантика «конфліктують» і граматики змушена долати лексичні перешкоди. Унаслідок постають форми, неприйнятні за чинними нормами мови. Функціонування лексеми в невласивій для неї словоформі породжує ефект граматичної образності. Суперечність між лексичними й граматичними семами яскраво демонструється в утворенні словоформ, наприклад, форм множини іменників, лексичному значенню яких не властиве поняття множинності (сингулятиви, власні назви). Тут простежуємо контраст не зовнішній між контекстом і формою, а швидше внутрішній – між формою та її наповненням [17, с. 198]: *Була епоха Відродження, епоха Просвітництва, а у нас тепер «Время Шустова», «Время Мягкова», «Час український, напої теж»* [14, с. 211]; *Стрімко наближаються вибори. Це як цунамі, ураган, самум. Мабуть, час їм давати вже імена і визначати ступінь руйнації. Минулого разу це був Леонід, тепер насувається Рада* [14, с. 197].

Граматична метафора може злитися з лексичною чи поєднатися з іншими тропами на лексичному рівні, наприклад, в описаному функціонуванні власних назв маємо явище лексичної метонімізації: перенесення форми мовної одиниці або оформлення мовної категорії з одного об'єкта позначення на інший на основі певної їх суміжності, схожості (просторової, часової, атрибутивної, каузальної тощо) [6, с. 183]. Наприклад, ознака та її носій ніколи не можуть бути виразно відокремлені

одне від одного, що й спричинює метонімічне вживання. Імена у формі множини можуть називати сукупність осіб, які ідентифікують якусь ознаку або набір ознак, що належать власникові імені (персонажеві чи історичному героєві). Зміна числової ознаки, як наголошують дослідники, зокрема О. Безпояско, зумовлює перехід власних імен до класу загальних [4, с. 242]. Такі метафори знаходимо в романі Ліни Костенко:

а) імена політиків, громадських, релігійних, військових діячів: *Президент Америки грає в гольф. А політична Феміда все щось зважує на своїх терезах* [14, с. 274]; *По-моєму, гуманітарна катастрофа тепер всесвітня. Мертві тіла валяються не повсюдно, але скрізь повно мертвих душ. І якийсь глобальний Чічков торгується з глобальним Собакевичем за «золотий мільярд»* [14, с. 363 – 364].

б) назви міст та провідних державних установ: *По Багдаду випущено сорок крилатих ракет. Багдад навіть не встиг заплющити очі* [14, с. 274]; *Коаліція штурмує Багдад* [14, с. 274]; *В Іраку розгулялись піщані бурі. Клубок прадавніх конфліктів завихрюється у вогненний стовп* [14, с. 274]; *Наша держава ніби ж позаблокова і нейтральна, але вже муштрує хлопців на полігонах, лаштує свій протихімічний батальйон у Кувейт* [14, с. 274].

в) імена та прізвиська митців – співаків, літераторів: *«Океан Ельзи» зі своїм космічним стогоном любові* [14, с. 400]; *Тріо «Гринджоли», що стрімко в'їхали саме у цей сніг* [14, с. 400].

Подолання несумісності граматичного й лексичного значень зазвичай спричинює перемогу граматики над лексикою, що й зумовлює появу граматичної чи граматико-лексичної метафори [17, с. 114].

Істотна відмінність, на думку Є. Шендельс, між лексикою й граматиною в метафоризації полягає в тому, що перенесення значення в лексиці відбувається між різними парадигмами, а в граматиці перенесення може бути обмежене межами однієї парадигми [21, с. 50]. У лексичній метафорі наявна проблема «образної дистанції»: що далі одне від одного поля, які метафорично зіставлено, то метафора яскравіша.

Отже, незважаючи на те, що граматичній структурі властива стійкість і сталість системи зв'язків і вона менше піддається дії екстралінгвальних чинників, елементам граматичних категорій властива метафоризація. У процесі модифікацій лексичного чи граматичного значення постає вторинне значення. Такі процеси характеризують мову не лише як статичну систему, а й сприяють виявленню її потенційної спроможності, вивчення якої зумовлює потребу подальших досліджень.

Перспективним у руслі цієї теми вважаємо з'ясування синтаксичної структури метафор у прозі Ліни Костенко, а також значеннєвого зв'язку між метафорами різних лексико-семантичних груп.

Бібліографічні посилання

1. **Авеличев А. К.** Заметки о метафоре / А. К. Авеличев // Вестник МГУ. – Серия 10 «Филология». – 1973. – № 1. – С. 18–29.
2. **Балабан О. О.** Метафора як семантична універсалія : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.15 «Загальне мовознавство» / О. О. Балабан. – Донецьк, 2006. – 20 с.
3. **Басилая Н. А.** Семасиологический анализ бинарных метафорических словосочетаний / Н. А. Басилая. – Тбилиси : Изд-во Тбил. ун-та, 1971. – 80 с.
4. **Безпояско О. К.** Граматика української мови. Морфологія / О. К. Безпояско, К. Г. Городенська, В. М. Русанівський. – К. : Либідь, 1993. – 336 с.
5. **Будагов Р. А.** Метафора и сравнение в контексте художественного целого / Р. А. Будагов // Русская речь. – 1973. – № 1. – С. 26–31.
6. **Вербицька О. А.** Метафора і контекст / О. А. Вербицька // Актуальні питання сучасної філології. Вісник ХНУ. – Серія філологічна. – Харків : Вид-во ХНУ, 2002. – Вип. 34. – № 538. – С. 180–186.
7. **Вовк В. Н.** Языковая метафора в художественной речи (Природа вторичной номинации) / В. Н. Вовк. – К. : Наук. думка, 1986. – 142 с.

8. **Довбня Л.** Метафоризація : семантичний процес і спосіб світосприймання / Л. Довбня // Українська мова і література в школі. – 2003. – № 8. – С. 64–67.
9. **Єщенко Т. А.** Метафора в українській поезії 90-х років ХХ ст. : дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 «Українська мова» / Т. А. Єщенко. – Донецьк, 2001. – 337 с.
10. **Зорівчак Р. П.** «Боліти болем слова нашого...»: поради мовознавця / Р. П. Зорівчак. – Тернопіль : Мандрівець, 2008. – 176 с.
11. **Иванюк Б. И.** Метафора и литературное произведение (структурно-типологический, историко-типологический и прагматический аспекты исследования) / Б. И. Иванюк. – Черновцы : Рута, 1998. – 252 с.
12. **Кіс Т. Є.** Еволюція художньої метафори : лінгвокультурний аспект: автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 «Українська мова» / Т. Є. Кіс. – К., 2001. – 19 с.
13. **Корольков В. И.** Семасиологическая структура метафоры / В. И. Корольков // Ученые записки 1-го МГПИИЯ им. Мориса Тореза. – М. : МГУ, 1968. – Т. 41. Труды кафедры русского языка. – С. 49–72.
14. **Костенко Ліна.** Записки українського самашедшого / Ліна Костенко. – К. : А-БА-БА-ГА-ЛА-МА-ГА, 2011. – 416 с.
15. **Кравець Л. В.** Семантико-граматична структура метафори (на матеріалі поетичних творів М. Зерова) : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01. «Українська мова» / Л. В. Кравець. – К., 1997. – 18 с.
16. **Пустовіт Л. О.** Засоби вираження метафори / Л. О. Пустовіт // Культура слова. – 1976. – Вип. 11. – С. 34–42.
17. **Русанівський В. М.** Структура лексичної і граматичної семантики / В. М. Русанівський. – К. : Наук. думка, 1988. – 235 с.
18. **Слобода Н. В.** Синтаксис поетичної метафори / Н. В. Слобода. – Дніпропетровськ : Нац. гірничий ун-т, 2011. – 136 с.
19. **Тараненко О. О.** Метафоричні моделі у світлі прагматики / О. О. Тараненко // Мовознавство. – 1976. – № 5. – С. 24–29.

20. **Тимошенко Ю. В.** Метафора в структурі художньої свідомості : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.06 «Теорія літератури» / Ю. В. Тимошенко. – К., 2001. – 17 с.
21. **Шендельс Е. И.** Грамматическая метафора / Е. И. Шендельс // Филологические науки. – 1972. – № 3. – С. 48–57.